

KAATUN

(Türk Kadını'na Dair)

EMEL ESİN *

I — Tarih öncesinden tarihe geçiş

Türk Havvâ'sı, arkeolojiden ve tarihî kayıtlardan belirlediğine göre, İç-Asya'nın kuzeyinde, yüksek ve karlı zirvelerin eteğinde, çam ve kayın ağaçlarının bittiği bir sahnede doğdu. Bu iklim, güneye doğru, geniş bozkırlara açılıyordu. Milattan önceki binyılın başında, İç Asya'daki hayat şartları, belki yeni bir göç akını neticesinde, birden değişmişti.¹ Daha önce, küçük çapda çiftçilik eden ve muhtemelen mâderşahî bir nizâm içinde yaşayan toplumlar, çobanlık ve yarı-göçebelige başladı.² Kış mevsimini, surlar içindeki kışlaklarda geçiriyor ve baharda, sürüler ile, otlaklara gidiyorlardı. Tarihî asırlara (Mîlâdî Beşinci yüzyıl sıraları) uzayan bu devrede, Türk kadınının şahsiyeti, çift vechede gelişti. Kış aylarını, ocak başında, eski Türkçe tabiri ile, "evçi" (ev-kadını), anne ve aşçı, fakat ateş ibadeti ile de vazifeli olarak geçiriyordu.³ Yün eğiriyor, yünleri ve keçeleri boyayıp, işleme ve dokuma ile uğraşıyordu. Ana-tanrıça Umay bu kadın şahsiyetini temsil etmekte idi. Altıncı asırdan bir kaya resminde⁴ hükümdarlara mahsus bağdaş⁵ oturusunda, taçlı bir kadın görülmektedir (lev. I/a). Bu levhada, Umay'a kurban takdîm edilmesinin gösterildiği sanılır (lev. I/a).

Bahar gelip, sürüler otlağa çıkarken, kadınların yaşayışı değişirdi. Onların da günlük hayatında, at üstünde çobanlık etmek; düşman bir boyun saldırısına karşı koymak, veya ondan kaçmak; sürüler çalınır ise, avlanarak geçim temin etmek gibi haller, olağan idi. Bütün bir boyun yok edilmesi ile bitebilen hücumlardan korunmak için, "er"lerde bulunan vasıflar gerekiyordu. Türk "kam-kaatun"ı (kadın şaman),⁶ mensup olduğu "boy"u düşmanlara karşı savunacak bir "er" oğul için, savaş-tanrısına yalvarırdı.⁷ "Kam-kaatun"lar saç örgülerini, taç gibi savurarak, döne-döne âyin yaparlardı.⁸ Bu görünüş, kadim İç Asya'da, bayrak alemleri olarak da kullanılan tunç maskelerde, belki temsil edilmişti (lev. I/b).⁹ "Kam-kaatun", âyin sırasında, davullar çalınırken, ilahîler söyler ve "yer-suv (su)" "kut"larını (ruh-

* Dr., Sanat Tarihçisi, Merkezimizin aslı üyesi. 26 Şubat 1987 tarihinde vefat etmiştir.

Dipnotlar için İngilizce metne bakınız.

larını), yardıma çağırırdı.¹⁰ Neolitik çağa ait bir mezardaki ceset ile, onunla birlikte gömülen eşyaya dayanarak yapılan resim, kadim “kam-katun”ların görünüşünü aks ettirmektedir (lev. I/c).¹¹ “Kam-katun”ların bazı mezarlarında, altundan ve renkli taşlar ile murassa olabilen taşlar da bulunmuş.¹² Fakat kadınların çoğu, erkekler gibi, süslü olmakla beraber, faal hayat şartlarına uygun bir kıyafet giyiyorlardı. Kadim sanat eserleri¹³ ve tarihî Türk devri kayıtlarına¹⁴ göre, evli kadınlar, erkeklerden farklı olarak, yüksekçe bir başlık giyiyordu (erkekler “börk”, veya, merasimlerde, “çalma” denen baş-bağını kullanırdı).¹⁵ “Sin” denen mezar heykellerinde (lev. IV/a) ve duvar resimlerinde (lev. V/b) görüldüğü üzere, kadınların merasim elbisesi uzun idi.¹⁶

Türkçe ve Kök-Türk harfleri ile yazılı, taş üstünde kitâbelerde olduğu gibi, edebiyat ile tarih, ilk Türk kadınlarının hayatını, kadim devirlerin bir uzantısı olarak anlatmaktadır. Asırlar boyu süren çetin hayat şartları, kadın şahsiyetine, güçlü bir veche vermişti. Türklerin efsanevî anası, bir “Böri” (Kurd) tanrıça, veya semavî bir “Böri”nin eşi olarak, tasavvur ediliyordu.¹⁷ Efsanevî ana, sanatta temsil edilince, bir duvar resminde, “Böri” şekli de olan, çıplak bir genç kadın gösterilmişti (lev. II/a). Halk arasında, efsanevî ana’nın tunç heykelciklerinde ise, genç kadının başında tulga bulunuyordu (lev. II/b). “Er”ler gibi, Türk kadınları da ölünce, binek atları ile birlikte gömülüyorlardı. Milâdî IX. asırdan bir mezarda, at üstünde kadın cesedi bulundu.¹⁸ Bazı Türk boylarında, nişanlanmak için, müstakbel gelini güreşte yenmek gerekiyordu (erkekler de yenilebilmekte idi).¹⁹ Yedinci, veya sekizinci asırdan bir gümüş tepside (lev. IV/c), Dede Korkut destanlarında, Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek’in nişan güreşinin temsil edildiği zannedilir.²⁰ Serbest tavırlı bulunmakla birlikte, Türk kadınları, iffet sahibi olmakla ün salmışlardı.²¹ Zina suçu olursa, erkek suçlu cezalandırılırdı.

II—Kök-Türk ve Uygur çevresi

Altıncı asırda, Kök-Türk boyu, doğuda Çin sınırlarından, batıda Karadenize ve güneyde Hind ile Fars’a kadar uzanan bir devlet kurdu (550-745).²² Onlardan hemen sonra, Türk dünyasının başına, 745-1377 arasında, Uygurlar geçti.²³ Fakat Uygurlar, doğu yönünde hâkim bulunurken, Batı Türkistan ise, kendilerine Hakanî Türk adını seçen ve muhtemelen Kök-Türk sülâlesinin ahfâdı olan bir soyun (840-1220) idaresinde idi²⁴ (modern tarihçiler bu hanedana Karahanlı demektedir). Orta Asya’da, Türklerden önce, başka ırklar da bulunuyordu ve bunlar, büyük ölçüde,

Türkler arasında eriyecekti.²⁵ Türk olmayanlardan, Orta Asyalı İranlılar ve bugünkü Avrupa dillerine benzetilen, Türkçe metinlerde “Toḥri” denen bir lehçede konuşanlar, başta geliyordu. Muhtelif dinler de Orta Asya’da yaygındı. Türklerin, eski dinleri, gök-yer, semavî cirmeler ve unsurlar ile atalar ibadeti idi. İlâveten, asgarî Altıncı asırdan beri, milletlerarası dinlere de girdiler. Hindistan ve Nepal’den gelen Burḳan dini, Orta Asya’da aldığı hususî veche içinde, Türkler arasında çok yaygın olup, pek ehemmiyetli bir sanat ve edebiyat ortaya çıkardı. Bir Uygur Hakanının Sekizinci asırda kabul ettiği Mani dini ile, Parth-Bâbil sanatı ve kosmolojisi tesirleri de, Türk kültüründe epeyi eser vücuda getirdi. Orta Asyalı İranlıların dinlerinden, Zurvân ve Mazda mezhepleri dahi, Türkler arasında taraftarlar bulurak, hatıraları kültürümüzde kaldı. Nestûrî ve Latin mezheplerindeki Hristiyanlık, daha az olmakla beraber, edebiyat ve sanatta bazı izler bıraktı.

Kadın şahsiyetine gelince, Altıncı asırdan beri tekerrür edegelen, doğu Asyalılar ile evlenmelerin ve hem Hint, hem Çin üzerinden Türklere gelen Burḳan dininin tesirleri, bilhassa yüksek sınıflarda, yeni cereyanlara yol açmıştı. Kadınlar hakkındaki değer mefhumları değişmekte idi. Cereyan, doğuda başlayarak, gittikçe batıya da yayıldı. Efsanevî ana’nın güçlü şahsiyeti ve europid vechedeki görünüşü²⁶ (lev. II/b) mazide kalıp, Burḳan dinindeki şekilleri ile, Doğu Asya ile Hint güzellik ve davranış ülküleri benimsemeye başladı.²⁷ Türklerin aksine olarak, Burḳan dini çerçevesinde, Çin ve Hint’de, yüksek tabakalarda yaşayan kadınlar, toplumun idârî işlerinde faal değildi. Saray hanımlarından güzel ve zarif olmaları istenmekte idi. Burḳan dini normlarındaki güzellik tasavvurunun Türkler üzerindeki bu tesiri, binyılı aşarak, Selçuklular²⁸ ve Osmanlılara²⁹ kadar sürecekti. Onsekizinci asırda bile, Şeyh Gâlib, güzellik ülküsünü “Nigârhâne-i Çin ve Hotan” (Türkistan’da Burḳan tapınakları olan il) “şanem”lerinde arayacak idi. Dokuzuncu ile Onbirinci asırlardan Türk edebiyatındaki,³⁰ Çin nazeninlerini ve Hint rakslarının inhinâlarını andıran tasvîrler, bu güzellik hayaline şekil vermişti. Türkçe “oğlaḡu” (nazlı) denen güzelin ince beli olup, “artuç dalı” gibi salınarak yürümekte idi. “Tamga” adı verilen mânâlı el hareketlerini tezahür ettirecek gibi, ince ve uzun parmakları vardı. Yüz, ayın ondördü kadar toparlak ve ak, gözler, Uzak-Doğu vechesinde çekik, fakat burun, Çin tipolojisinin aksine, uzun olarak tasavvur ediliyordu. Nisbeten yayvan burunlu Çinlilerin geleneğinde, daha *europid* vechede ırkların, İç Asyalıların ve Türklerin bir hususiyeti olarak, çekik ve tümsekli buruna işaret edilmekte idi.³¹ Hem edebiyatta, hem de sanatta,

kanun seviyesine çıkarılan güzellik tarifi, Türk Budist eserlerinde de ma-bût ve hükümdar soyu mensuplarının tasvirlerine teşmil edildi (lev. V/a, b).³² Bazı yüksek mertebeli hanımların ağırlaşmış vücut nisbetleri ise, Türk ressamının değişmeyen gerçekçi tarzının bir tezahürü olabilirdi. Daha mütevazî kimselerin resimlerinde (lev. V/c), indî kanunlar ile bağlı olmayan sanatkarlar, şahsî hususiyetleri iyice belirtmekte idi.³³ Mani rahibeleri, resimlerde, “ürün ton”³⁴ denen ak elbiselerinden tanınmaktadır (lev. VI/a). Bir duvar resminde ise Hristiyan Nestûrî mezhebine mensup bir genç kız görülür (lev. VI/b).³⁵

Asgarî Dokuzuncu asırdan beri, kadın süslenme eşyasına münhasır bir çok kelime, Türkçeye girmişti.³⁶ Her türlü, kimisi çingiraklı olan mücevherler; taçlar (didim); yaka şeklinde gerdanlıklar (bakan); yüzükler, bilezikler; ipekler ve dîbâ’lar; altın ile işlemeli olabilen bürümcükler; “bağırdağ” denen ve beli sıkıyan cebkenler; milliyete, mertebeye işaret eden, veya kozmolojik kanunlar³⁷ ile alâkalı temsîlî renk ve şekillerde nice kıyafetler; düzgün; yanağa ben resmi yapmak için kullanılan allık adları da, bu meyanda idi. Uygur hanımları, başlarına bir al bürümcük takar ve evlendikten sonra, başlık giyerdi.³⁸ Temsîlî renkler hakkındaki kaideler, zaman ile, unutulmuş olacaktı. Kâşgarî’ye göre, güzelliğine güvenen kadınlar al giymekte, zekâ oyunları ile temayüz etmek isteyenler ise, mor renkleri seçmekte idiler.³⁹

“K̄atun”lar (h̄atunlar), kelimenin eski manasında, hükümdar annesi veya eşleri, oğulları veya kocalarının yokluğunda, “terken” ünvanı ile, devleti idare edebiliyorlardı.⁴⁰ Uygur h̄atunu, hükümdarlık rengine de al elbise ve altından bir başlık giyip, merasim ile tahta çıkarılır⁴¹ ve böylece “kut” almış olurdu. Hükümdâr ile birlikte, h̄atun tasvirleri de bazı sikkelerde gösteriliyordu. Böyle bir sikkede, H̄atun, yüksek başlığından bellidir. Uzun saçlı, bıyıklı şahsın hükümdâr olduğu anlaşılır (lev. II/a).⁴² H̄atunların maiyetinde, atlı kadın okçular da bulunabiliyordu.⁴³ Kök-Türk devrinden bir duvar resmindeki düğün alayında, atlı genç kızlardan bir bölük tasvir edilmişti (lev. III/a).⁴⁴ Altıncı asırda, 550-82 arasında, kuzey Çin fagfûru ile evlenen Türk H̄akan kızının gelin alayında, Orta Asyalı ve Türk musikişinaslar ve oyuncular da gelmişti.⁴⁵ Bunlar Orta Asya ve Kök-Türk musikisini Çin’e tanıttılar. Çin tarihinde, bir Türk kadın şarkıcının da adı geçmişti. Bir Uygur resminde görüldüğü üzere (lev. V/d), Orta Asyalı ve Türk oyuncular, bir ayak ile, top üzerinde muvâzene halinde olarak, durmadan dönerlerdi. Resimdeki oyuncu, bugün de Türklerde olduğu gibi, elinde mendil sallamaktadır (mendilin eski Türkçesi: “ületü”).

(Gök ibâdeti sırasında, vecd halinde de, dönerek raks edilirdi. Bu, ibadet tarzı, muhtemelen İslâmî devirdeki “semâ” âyinin ilk belirtilerinden idi).

Kadınlar, toplum hayatında yer alıyordu. Hükümdar sülalesi mensupları, elçi vazifesi de görebilirdi. Kardeşi Hakan'ın, bir Çin fagfurunun kızı ile evlenmesi teklifi ile, Kutlug Bilge ünvanlı hanım, elçi olarak, Çin'e gitmişti.⁴⁶ Hükümdar onu yemeğe davet edince, ancak tercüman aracılığı ile, konuşulabilmişti. Ziyafet sırasında uygulanacak teşrifat usûlleri, önceden karara bağlanmış ve her iki taraf, mertebelerine uygun muamelede ısrar etmişlerdi. Çin hükümdarı, bir hediye takdim ettiği anda, Kutlug Bilge de ayağa kalkıp, eğilmekte idi.

Uygur kadınlarının bilhassa hayır işlerinde faal oldukları, Budist manastırları yaptıranlar arasındaki isimlerden anlaşılmaktadır. Budist manastırlarda mektep ve hastahane de bulunuyordu.⁴⁷ Hayır sahiplerinin resimleri manastır duvarlarına diziliyordu (lev. V/a, b, c).⁴⁸

Diğer bazı resimlerde, ziyafet sırasında, kadeh (“tolu”) ile, hükümdara ve amirlere sadakat andı içmek merasimi tasvir edilmişti.⁴⁹ Bu sahnelerde kadınlar da görülmektedir, fakat onların andı başka manada olabilirdi. Yedinci veya Sekizinci asırlardan bir resimde, gelin ile güveyin düğün şerbeti içmesi temsil edilmiş olabilir (lev. III/b).⁵⁰ Bu resimdeki, “terinçek” denen kolsuz örtüye bürünmüş genç-kızların⁵¹ Türk olduğu sanılmaktadır. Tabğaç sülâlesine ait⁵² (Türk asıllı)⁵³ resimlerde ve Türk kadınlarının tasvirlerinde⁵⁴de, “terinçek” görülmektedir (lev. I/a, II/b).

Kök-Türk devletinin batı ve güney sınırlarında dahi, Sâsânî, Fars ve Bizans sülâleleri ile, evlenmeler oluyordu. Çinli anneden doğmuş ve Uzak-doğu vechesinde bir Hakan kızı, Altıncı asırda, I. Husrev Anûşîrvân ile evlenerek, IV. Hurmîzd'in (579-90) annesi olmuştu.⁵⁵ İran edebiyatındaki Çin, veya Türk Hakan kızı şahsiyetinin, bu suretle doğduğu, anlaşılmaktadır.

Kök-Türk sülâlesinin Hazar kolundan iki hanım, Doğu Roma Kayser'leri ile evlenmişlerdi.⁵⁶ İlki, 695'de, II. Justinianus'un eşi olup, vaftiz olunca, Theodora ismini almıştı. Türkçe adı bilinmemektedir. Kırım'da sürgünde iken, Justinianus'e gösterdiği vefadan dolayı, İstanbul'da heykeli dikildi. İkinci Hazar hanımı, 732'de, V. Constantinus ile evlenerek, giydiği elbiseye verilen Rumca, *tsitsakion* tabiri ile, adının Çiçek olduğu bilinmektedir.

Araplar, Altıncı asırdan beri, ilk önce Kafkasya'da, daha sonra Orta Asya'da, Türkleri yakından tanımağa başlamışlardı. Türkistan'daki

Buḥârâ eyâletinin bir kadının idaresinde bulunması, Arapların bilhassa alâkasını çekti.⁵⁷ Buḥârâ Ḥatunu Kabaç da, eşi ile birlikte sikkelerde temsil edilmişti (lev. II/c). “Türk melik’i” olarak tarihe adı geçen eşinin yenilip, Buḥârâ’yı terk etmesi üzerine, Kabaç, Arap ordusunun başındaki Kutayba ile anlaşmıştı. Onun yardımı ile, başka beylerin hücumlarına rağmen, Buḥârâ’yı kendi idaresinde tutabildi ve daha sonra oğluna devretti.

Yine Sekizinci asırda, Farğâna hükümdarı Arslan Tarḥan’ın annesi, Araplara, elçi olarak, gitti.⁵⁸ Bu Ḥatun, Arapları tenkid ile, devlet idaresi hususundaki Orta Asya geleneğini onlara anlatmıştı.

III — İslâmî devir

İslâma ihtidâ eden ilk Türk kadınlarından biri, Kök-Türk sülâlesinin Ḥazar koluna mensup idi⁵⁹ ve 762 yılında, Kafkasya’daki Arap valilerinden Yazîd ibn Usaydu’s-Sulamî ile evlenmişti. Ḥazar hanımının gelin alayında, kapıları altın levhalar ile süslü, ipekli otağlar ve altın tahtlar bulunuyordu. Hanım, İslâm şehrine girmeden, *Kur’ân-ı Kerîm* okumağı öğrenmek ve eşinin dinine girmek istedi. Maksud hâsıl olunca, hançerini Yazîd’e yolladı. Böylece, yanına emniyet içinde yaklaşabileceğine işâret ile, Yazîd’in gelmesine izin vermekte idi.

İslâm, ne bu Türk kadınının, ne de diğerlerinin haklarını azaltmadı. Erken devirde, İslâm, henüz Peygamber devrindeki vechesini korumakta idi. Müslüman kadınlarının baş-örtüsü ise, bir iffet timsalinden ibaret⁶⁰ ve kadınların korunmasına matûf idi. Peygamberin hayatı yıllarında Müslümanlar, gayr-i Müslimler ile aynı yerlerde yaşıyorlar ve İslâmdan önceki âdetler, gayr-i Müslimler arasında, devam etmekte idi. Fakir ve himayesiz olan kadınlar tecavüzlere maruz bulunuyordu. Örtülü kadının ise Müslüman olduğu ve dindaşlarından himâye göreceği bilinebilmekte idi. Gerçek şu idi ki İslâm, kadınların haklarını belirten ilk hukukî nizâmı kurmuş bulunuyordu. Halife Ömer’in Mekke için söylediği şu sözler, belki kadim dünyanın hepsine teşmîl edilebilirdi: “Ancak İslâm’dan sonra, Allah’ın onlardan bahsetmesi üzerine, kadınların da bizden isteyebilecekleri haklar olduğunu anladık”.⁶¹ Âyetler ve onların Peygamber tarafından şerhi olan hadîsler, kadınların haklarını tafsîl ederken, Allah katında, erkeklere müsâvî olduklarını tasrîh ile, erkeklere, ancak aileye bakmaktan sorumlu aile reisi olarak, “tek derece” üstünlük tanımakta idi.⁶² Kadınlar, eşlerini seçmekte, isterler ise tek eş olarak kalmak şartını koşabilmekte, mirasa girebilmekte ve servetleri ile kazançlarını, müstakil olarak, idare

edebilmekte idiler.⁶² Peygamberin onları okumağa teşviki ile, ilk nesil Müslüman kadınları, bilhassa Hadîs, Tefsîr, Fıkıh gibi sahalarda, muvafak olmağa başlamıştı.⁶³ Hâfız Umm Varaqa, evini mescid olarak açınca, Peygamber onu imam dahi tayin etmişti.⁶⁴ İlk ve ikinci nesil Müslümanlar arasında, bir kaç kadın-gâzi,⁶⁵ çok sayıda şaireler⁶⁶ ve siyasi şahsiyetler⁶⁷ vardı. Peygamber'den sonra, İslâmı bölen üç başlıca cereyânın (‘Alî evladını, veya Emevî’leri tutanlar ile Hâricî’ler) en faal taraftarları kadınlar idi. Böylece, Türk kadınının, erken devirdeki İslâmî çevreye uyması için başını örtmesi yetiyordu.

İslâm,⁶⁸ Türk dünyasının güney-batı sınırlarında başlayıp, en doğuya kadar, sekizinci ile onbeşinci asırlar arasında, gittikçe yayılarak, Türklerin başlıca dini olurken, “terken”lerin imtiyazlarına da son verilmedi. Arap kaynaklarında Banîçür denen ve aslî şekli belki Bay Çor olan sülâle, Abbasî valileri olarak Belh ilini idare etmekte idiler. Bunlardan ‘Abbâs oğlu Dâvûd (847-71), adı masallara geçecek bir sarayın inşasına başlamış ve o kadar dalmıştı ki, vilayetin işlerini Hâton’una bırakmağı⁶⁹ istedi. Hayırseverliği ile ün salan bu Hâton, halkı sıkmadan vilâyetin vergisini ödeyebilmek için, mücevherler ile süslü elbisesini Bağdat’a yollamıştı. Hâton, Türk kadınlarının Uygur devrinde ve daha sonra da, Selçuklular ve Osmanlılarda da devam edecek geleneğini yaşatarak, nice imaretler de yaptırmıştı.

Onuncu asır başında, devrin iki Türk devletinden, Hâkanî’ler (Kara-hanlı)⁷⁰ İslâmı kabul ettiler ve az sonra, Orta ve Batı Türkistan’da, ilk büyük İslâmî Türk medeniyetinin kurucusu oldular. Bu sülâlenin kızları, “Türk Hâkanları” soyuna mensup olmakla, “terken” unvânının aslî sahibi sayılıyordu. Kâşgarî’nin naklettiği, manzum bir dilekçe, bir “terken”den yeni iş isteyen bir kişinin hatırasını aks ettirmektedir.⁷¹ Hâkanî sülâlesinden hanımların bazısı, Türkistan’ın güneyinde, yeni devletler kuran Türk sülâleleri ile evlenmekte idiler. Hâkanî devrinde (840-1220), yeni sülâlelerin başlıcaları, bugünkü Afganistan’da merkezi bulunan Gazneliler (962-1186) ve Orta Asya’nın güney bölümü ile, Arap yarım adasına, Azerbaycân’a, Fars’a ve 1071’den sonra Anadolu’ya hakim bulunan Selçuklular (1037-1194) idi (Dihlî Sultanları, Mısır ve Suriye Memlûkları ile Osmanlılar, kendi çevrelerinde, 1205, 1259 ve 1299’da idareyi ele alacaklardı). Selçuklu Melik-şâh’ın (1072-92) eşi olan, Hâkanî soyundan Terken Hâton, tereddüt etmeden, üvey oğluna karşı askerî harekâta geçmişti.⁷² Türkistan’da, “terken” geleneği o kadar canlı idi ki, Hvarizmşah Tökışoğlu, ‘Alâ

u'd-Dîn Muhammed (1199-1220), karşısında rakip olarak, anasını da bulmakta idi.⁷³ "Terken"lerin kendi maiyeti, divânı ve ordusu bulunurdu.

Yakın-doğuda ise, Nizâmu'l-Mulk'un⁷⁴ naklettiğine göre, Türklerin aksine bir temayülde bulunan Sâsânîler, kadınları siyasete karıştırmamıştı. Kadınlara menfî gelenekler, Türk "terken"lerine karşı itirazlara yol açıyordu. Yine de, "terken"ler bir müddet dayandı. Kronolojik sırada bir kaç misâl verilebilir: Tuğrul Bey'in (1037-63) eşi Altun Cân Hatun, hükümdarın yokluğunda yapılan bir hücumu, kendi ordusu ile geri durdurabilmişti.⁷⁵ Hatıra ilk gelen diğer kadın nâibe ve hükümdarlar arasında, şunlar da vardı:⁷⁶ Şam Atabeg'i Tuğ-Tigin oğlu Böri'nin (1128-31) eşi Merd Hatun; bir kaç yıl müstakilen hükümdarlık eden, Dihlî Sultanı İltutmış'ın kızı Râziye (1232-35); Eyyubî'lerden Şâlih Necmuddîn'in dulu olup, Türk Memlûklarınca nâibe tayin edilen ve böylece Türk Memlûkları devletini başlatan Şeceru'd-Durr. Onüçüncü ve Ondördüncü asır tarihçileri de, siyâsî sahada faal Türk kadınlarından bahsediyordu. Akkoyunlu sülâlesinden, Erdebîllî Şâh İsmâ'il'i dünyâyâ getiren 'Alemlah Begum, bir rivayete göre, siyâsî anlaşmazlıkları, mezhep ayrılıkları ile alevlendirmişti. Hükümdarlara mahsus şekilde, kenarı oniki çiçekli olan bir Kızıl-baş tâcını başına giyerek, 'Alevi Azerbaycân Türklerini, Sünnî mezhebine karşı kıskırtmıştı.

Osmanlı padişahları, ondördüncü ve onbeşinci asırlarda, komşu devletlerdeki Türk ve yabancı sülâlelerden, bazan, kız alıyordu. Bu hanımların siyâsî tesirlerinin pek olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlıların odalıkları (H. 1057/1647'deki gibi istisnalar dışında), hükümdar eşi payesinde değildi.⁷⁷ Ancak en gözdeleler "hâşeki" olabilmekte ve oğlu padişah olursa, "vâlde-sultan" mevkiine çıkabilmekte idi. Padişah çocuk yaşında ise, devletin idaresinde, sadr-ı âzam ve Padişah'ın hocası ile birlikte, vâlde-sultan da söz sahibi oluyordu. Vâlde-sultan'lar arasında, vakanüvisler bilhassa şu adlar üzerinde durur: Nûr-Bânû⁷⁸ (ölümü 1583); III. Murâd'ın (1594-1603) annesi Şafiyye;⁷⁹ Mahpeyker-Kösem⁸⁰ (ölümü 1650); Tarhan (veya Turhan) Hadîce (ölümü 1682).⁸¹ Çok beğenilen bu sonuncusu dışında, Osmanlı tarihçileri, kadınların sarayda hizipleşmeğe ve rüşvete müsade ettiklerini ve böylece isyanlara, hatta ihtilâllere yol açtıklarını ileri sürmektedir.⁸² Vâlde-sultan'ların oğullarına tavsiye ettikleri "müşâhibe"lerin(kadın müşâvirler, sohbet arkadaşları) bazısı da, aynı sebepten, suçlanır.⁸³ Fakat III. Murat'ın (1574-95) "müşâhibe"si Cân-fedâ, o kadar faziletli ve nüfuzlu idi ki, rivâyete nazaran, Pâdişâhın dört başlıca müşâviri arasında, yer almakta idi. Cân-fedâ, sert, fakat adil bir tutum ile, yolsuzluklara set çeki-

yordu. İstanbul'daki iki sokak Can-fedâ Hatun adını hâlâ taşır, fakat o sokaklardaki Can-fedâ'nın emâretleri, Üstâd İbrâhîm Hakkı Konyalı'dan öğrendiğime göre, son yirmibeş yıl içinde, yıkılmış. Üçüncü Mehmed (1595-1605) "muşâhibe"si Râziye, gölgede kalan bir şahsiyet olmuştu. I. İbrahim ve IV. Mehmed hizmetindeki Şeker-pâre ve Mülki (veya Melekî) adlı hanımlar ise, rüşvet ithâmları altında kaldı. Şeker-pâre, 1648'de Mısır'a sürüldü. Diğeri, 1655'deki isyân sırasında, eşi ve yolsuzluk isnâd edilen başka vezirler ile, At-meydanında, bir ağaca asıldı.

Türk kadınlarının şefkatli geleneği Selçuklu ve Osmanlı asırlarında da devam etmişti. Anadolu'daki en eski hastahanelerden birinin 1206'da kurucusu olan Gevher Nesîbe⁸⁴ gibi, Osmanlı hanımları da nice hayır abideleri, camiler, medreseler, mektepler vakfetmişlerdi.⁸⁵

Onüçüncü asırda ve daha sonra yaşayan Türk kadınları da, hem İslâmî, hem gayr-i Müslim⁸⁶ (Uygur ve Öngüt) çevrelerde, ilahiyât, tasavvuf, edebiyat, sanat, maarif gibi dallarda, mevki sahibi olabiliyordu. İslâmî muhite dönünce, ilk olarak, 1258-82 yıllarında, Kirman hükümdarı olup, emsalsiz Kur'ân hattatlığı şöhreti ile de temayüz eden Turhan (veya Turkân, yahud Terken) Hatun, akla gelir.⁸⁷ Bu Hatun'un hattı Yakut uslûbunda idi. Kara-Hıtay neslinden, yani Moğol, veya Tunguz olmakla beraber, bu hanım ve ailesi, Hvarizmşahlar hizmetinde olup, Türkler arasında yetişmişti. Türkiye'de de, Selçuklu ve erken Osmanlı devrinde, toplum hayatına yön veren üç teşekkül arasında, "Gâzîler" ve "Ahî"lerden sonra, Aşık-Paşa-zâde, "Bacı"ları anılmaktadır.⁸⁸ Bunlardan Hacı Bektaş müridi Fâtıma Bacı,⁸⁹ kadınların da faal olduğu, fakat Yeniçerileri de içine alan Bektaşî tarikatının kurucularından idi. Bir diğer hanım, Selçuklu sultanı I. Alâü'd-dîn (1215-36) hizmetindeki, Hvarizmlî Bibi Münecime,⁹⁰ ilmi ile o kadar tanınmıştı ki, tarihçi oğlu İbn Bibi onun adı ile biliniyordu. Selçuklu şâiresi Erguvân⁹¹ Hatun ise, kendisi derecesinde iyi şair olmayan eşi ile geçen, sitem dolu, manzûm muhâbreyi, hatıra olarak bırakmıştı. Türkiye Selçuklu hatunlarının görünüşü, Kubâd-âbâd sarayı çinilerinde tasvir edilmişti (lev. VII/a, b, c).⁹²

Aynı asrın sonunda, Memlûklar çevresinde, Moğol ordularını durduran Baypars'ın kızı Tazkâr-pây⁹³ (ölümü 1314), ilahiyât ve tasavvufda şöhret kazanmıştı. Mısırda, 1250'de kurduğu Ribâtu'l-Bağdâdiyya, kadınlara mahsûs, yatılı bir medrese vasfında idi. Hadîş ulemâsından Ibnu'l-Hacaru'l-Aşkalânî, bilgin hemzamanları arasında, fıkıh ve tasavvuf sahalarında tanınmış bir Türkmen ailesine mensup Şşd (?) adlı hanımı (ölümü

1386) da saymıştı.⁹⁴ Tecvîd usullerine göre Kur'ân-ı Kerîm okuyan (*kâri*) ve Hadîs ilminde âlim, Suriye'de yaşayan Ay Melek⁹⁵ de (ölümü 1412), adından anlaşıldığı gibi, Türk olmalı idi.

Ondördüncü asırda, Türkiye'ye dönülür ise, I Bâyezîd (1389-1402) devrinde, ilahiyât müderrisi olan, 'Ayşe, Fâîma ve Selmâ adlı üç kız kardeş ile karşılaşılmaktadır.⁹⁶ Bu hanımlar, perde arkasından, talebelere ders verirdi.

Onbeşinci asırda, Türkiye'de, bilhassa şaireler yetişti. 'Aşık Çelebi, hem şiir istidadı, hem de güzellik bakımından en tanınmışları olarak, Mihrî ile Zeyneb'in adlarını vermektedir.⁹⁷ İki şâire, arkadaş olmakla birlikte, ayrı temâyülde idiler. Mihrî, evlenmeği emir altına girmek saymakta idi, fakat İskender adı, veya Remzi ile andığı şahsa karşı ibtilâsını, meşhur bir beyt ile, ifade etmişti. Zeynep ise, tasavvuf feleklerinde ilham arayarak, kadınların dünya süsüne olan meykinden vaz geçip, erkekler kadar istignâ sahibi olmak istediğini şöyle söylüyordu:

"Zeyneb, ko meyli zinet-i dünyâya, zen gibi,"

"Merdâne var, sâde olup, terk-i zîver et!"

Onaltıncı asır şairesi Tuî,⁹⁸ Kanûnî Süleyman (1520-66), sarayında yetişti ve Bâkî (1526-99) ile evlendirildi. Bâkî'nin, hanımını, "tûti" kuşundan ziyâde kargaya benzeten şiirine karşılık, Tuî, "Sultan'uş-su'arâ" nın sevimsiz bulduğu çehresini tasvîr eden bir nazîre yazmıştı. Aynı asırda, Hubbî'nin⁹⁹ sohbeti, iki padişahı, II. Selîm'i (1566-74) ve III. Murad'ı (1574-95) teşhîr ediyordu. Murad'ın kendisine hayranlığını ifade eden bir şiirine yazdığı nazîrede, Hubbî, Padişahı devlet işleri ile uğraşmağa davet etmekte ve halkın bahtından, Yaradan huzurunda, mesûl olduğunu ona hatırlatmakta idi.

Onaltıncı asır kadınlarından, belki saray çevresine mensup olanların tasvirleri, I. Ahmed'e (1603-17) ithâf edilen bir murakka'da görülmektedir (lev. VIII).¹⁰⁰ Kadim devirden beri değişmeyen Türk elbiseleri ve Bellini'nin,¹⁰¹ İstanbul'da, onbeşinci asırda resmettiği mahrûti hotoz ile tasvir edilmişler. Servi ve bahar çiçekleri dallarının altında, etrafında nedimleri ile, elde kitap tutarak oturan hanım (lev. VIII/a), bahsi geçen hemzaman şaireleri hatırlatmaktadır.

Onyedinci ve onsekizinci asırlarda da, Türkiye'de, dikkati çeken kadınlar ve yine şâirler ile din alimleri belirdi. Sıdî mahlasını kullanan Emetullah'¹⁰² (öl: 1703), eseri olan ilahîler ile de tanınmıştı. Ânî

Fâtıma¹⁰³ (öl: 1711) ise, cediti Sa^cdeddîn Efendi dolayısı ile, ilmiye sınıfına mensup olup, hatta bu imtiyazı oğluna da geçirmiş bulunmasına rağmen, dünyevî iştiyakları, kuvvetli bir şairâne ifade ile, terennüm ediyordu. Zübeydet'ul-Kostantiniyye¹⁰⁴ diye meşhur olan hanım, fıkıh ve ilâhiyat ilimlerine hayatını tahsis etmiş, fakat bir de dîvân terkîb etmişti. Zübeyde'nin daha çok tanınan kızı Fiñnat,¹⁰⁵ Râgib Paşa (öl: 1762)'nın edebî çevresinde temayüz etmiş; I. Maḥmud (1734-54) ile I. 'Abdu'l-Hamîd için de, "bahârîye"ler yazmış ve âbidelerin inşası münasebeti ile, manzûm tarih düşürmüştü. Fiñnat'ın dîvânı mükerreren basıldı.

İstanbul hanımları, 1725 tarihli bir fermân ile, ağır suçlamalara muhatab oldu.¹⁰⁶ Sultan III. Aḥmed, ev hanımlarını, "kâfir" kadınları ile saz çalıcıların ve oyuncuların kıyafetine benzer şekilde süslenip, sokaklarda gezmek isteyerek, eşlerini iflasa sevk etmek ve aile ocağının yıkılmasına sebep olmak ile itham ediyordu. Levnî¹⁰⁷'nin (öl: 1732) tasvir ettiği hanımlar, gerçekten, pek süslü ve işvekârlığa mâil gözükmetedir (lev. IX, X). Nedîm'in¹⁰⁸ şiirindeki câzibeli, fakat merhametsiz "sanem"ler, "pençe"lerinin "çak-çak"ı ile şairin kalbini de oynatan rakkaseler, sanki Levnî'nin resimlerinde sıralanmıştır (lev. IX, X/b). Kadın musikişinaslar heyeti tasviri ise (lev. X/a), yarım asır sonra, III. Selîm'in (1789-1807) sarayında temayüz edecek olan ve hassas nağmeleri günümüze kadar icra edilen Dilḥayât'ı¹⁰⁹ hatırlatır.

Sultan III. Ahmed'in kendi israfı neticesinde çıkan 1730 ihtilâline rağmen, zevkperestlik, İstanbul'da, Onsekizinci asrın sonunda da, devam etmekte idi. Leyla adlı iki şairenin ilki, Hâmid kızı Leyla¹¹⁰ (öl: 1847), Ondokuzuncu asrın yarısına kadar yaşamış, fakat gençliğinde, Onsekizinci yüzyıldaki İstanbul'un hafif-meşreb havasında kalmıştı. Leyla şöyle diyordu:

"İncitmiyesün, ahbâbını, incinmiyesün"

"Bu âlem-i fânîde zerâfet budur işte"

"Kıl meclisi âmâde, ne derlerse desünler"

"İç, dilber ile bâde, ne derlerse desünler"

... ..

"İç bâdeyi, gülşen'de, ne derlerse desünler"

"Âlem'de sen eğlen de, ne derlerse desünler"

Aynı Leyla, hayatının sonunda, nedamet'e düşerek, bir münâcât yazacaktı: ¹¹¹

"Huzûra varmağa bâr-ı günahdan yok mecâlim, ah!"

"Şebâbet'de dönüb kaddim kemân'a, yâ Resûlallâh!"

Onsekizinci asrın sonundaki Osmanlı hanımları, Fâzıl Hüseyin'in ¹¹² (öl: 1825) *Zenân-nâme* 'sinde anlatılacak ve o devirde râyicde ¹¹³ olan, Avrupa teknik usullerinin tesirindeki resimler ile, tasvir edilecekti (bir tahmine göre, ressam, Şânî-zâde 'Atâullah'ın tarihinde adı geçen Halîm-zâde Fethî idi). Muhtelif Osmanlı vilayetlerinde bulunanlar ve Türkiye'ye gelen Frenk kadınları ile birlikte, metinde ve resimlerde, Anadolu'da ve İstanbul'da yaşayan hanımlar da tarif edilmiş. "Faâtin" kimselere hitâb eden Fâzıl Hüseyin, "alacalı" Anadolu gelinlerini, yontulmamış (elmas) gibi, "şîvesiz" buluyordu. Fakat, "iklîm-i nezaket" ve türlü sanat ile fen'lerin merkezi "İslambol"un kadınlarını, "dünyânın güzellik mâye'si", "zevk ve zerafet" sahibi saymakta idi. Ona göre, bu şehirde, gümüş yüzük kaşı içinde yakut gibi, evlerde gizli güzeller çoktu. Fakat, "âşufte"lik niyetliler de eksik değildi. Bunlar, sanki hasta imiş gibi, küçük adımlar ile, dadılar ve cariyeleler nezaretinde, çarşıya gider imiş. "Flâtûnî" (eflâtûn) ferâcesi üstünde titreşen, çiçekli dal iğne ile süslenmiş olarak anlatılan, "âşufte" meyilli hanımın bir de resmi verilmiş (lev. XI/b). Şâir, hanımın yapmacıklı şivesini dahi taklit etmiş. İhtiyarlamış "âşufte"ler ise, "itr-şâhî ve rastuk" yardımı ile, göze çarpmağa devâm etmek isterler imiş. Zevk ehline mensup bir çiftin, mahallelinin baskınına uğradıkları da, aynı yazmada, tasvîr edilmiş.

Çoğunluğun tehevürüne rağmen, ondokuzuncu asırda da, zevkperestler aynı hayata devam ediyordu. Bunlardan biri, şaire Nigâr Hanım'ın (1862-1918) zevci İhsân, devrin meşhûr "alüfte"lerinden Cihân-yandı Lutfiye'yi kendi hanımının edebî sohbet toplantılarına tercîh etmiş olmalı ki, Avrupa tekniğinde, yağlı boya ile, Lutfiye'nin resmini yapmış (lev. XI/b) ve Nigâr'dan ayrılmıştı.

Şiir sanatının ondokuzuncu asırdaki mümessillerinden, 1809'da doğan Sırrî ile, 1878 sıralarında yaşayan, (ikinci) Leyla (İsmâ'il kızı), Türkiye'de o asrın temâyülü olan melâli ifade ediyorlardı. ¹¹⁴ Sırrî şöyle derken:

"Benim gönlüm kızıl gül bağçesi-veş, tob-çolu kan'dır"

"Açılmak ihtiyâr etmez, eğer yüzbin bahâr olsa"

Leyla, sanki onun ifâdesini itmâm ediyordu:

"Felek gevherdir, o gûyâ, Bahr-ı Aḥmer'den geçer"

“Yekten olmak isteyen, ol gül-bendenle, ey gönül”

“Pîrehen-veş, sînesin çâk eyleyüb, serden geçer”.

Tasavvuf yolunda gidenlerden ikisi ise, 1807’de doğan Şeref ile, 1842’de dünyaya gelen (ikinci) Fitnat (Ahmed kızı) idi.¹¹⁵ Fitnat’ın istidadı, yarım asır önceki kadınlardan Esmâ ‘İbret’in¹¹⁶ zirveye erdirdiği hat sanatında da tezahür etmekte idi. Dinî mevzular, asırlardır, kadınları celbe devam edegelmişti. Kız mekteplerinin çoğalması ve mektep hocalarının yetiştirilmesi ile, V. Murâd devrinde (1876) adı kaydedilen Ruveyde ile, 1861’de doğan Fâtıma-Zehrâ adlı muallimeler, aynı zamânda, hâfız idiler.¹¹⁷

Osmanlı medeniyeti, ondokuzuncu asırda, akşam saatine ermiş bulunuyordu. Muhtelif sınırlar boyunca, savaşlar ve istilâlar başlayınca, Türk kadınının kadim hamâsî geleneğine yine ihtiyaç duyuldu. Halbuki, Beylikler devrinde, Zu’l-Kadr oğullarının (1378-1480) kurmuş olduğu atlı kadın bölüğü¹¹⁸ gibi korunma teşkilatına, Osmanlı devletinin cihangir asırlarında, lüzum kalmamış ve mümâsil kayıtlar, tarihlerden silinmeğe yüz tutmuştu. Fakat felaketli günlerde, yine kadınların cesaret ve sabır cevheri belirdi. Esasen, köy hanımları, sessizce, gayret geleneğini yaşatmışlardı. Eşleri orduya gidince, erkeklerin bütün işlerini yüklenmekte idiler. Onsekizinci asrın sonundan kalma, adı geçen eser,¹¹⁹ sanatkârlarca ekseri unuttulan bu toplum tabakasını da tasvîr etmektedir (lev. XII). Sonu gelmeyen savaşlar, gittikçe, kadınların yardımına yol açtı. Bu devirde, şâire Zafer de¹²⁰ (belki, 1876’da, tek başına, bir kaç kişinin hücumuna silah ile karşı koyup, nişan alan Bosnalı kahraman Şerife’ye¹²¹ imtisâlen), asker olarak, 1878 muharebesine katılmak istiyordu. O yıl, Plevne cephesinde,¹²² Türk ordusu, yedi ay süren muhâsaradan sonra, çemberi yararak çıkmak isteyen, müdafaasız kalan kadınlar, bırakılmak istememiş ve çocuklarını alıp, ordunun arkasına takılarak, düşman gülleleri ile, şehit edilmişlerdi. Doğu cephesinde, Erzurum’da,¹²³ ansızın gelen bir baskına karşı koymak üzere, şehir halkı minarelerden çağırılınca, Nine adlı genç kadın da, kucağındaki çocuğunu Allah’a emanet ile, yardıma koşmuştu. İlk Dünya Harbi sonuna yaklaşırken, erkeklerin çoğu askere alınıp, idarî makamlar, belediye hizmetleri, hatta hastahaneler, yarı-boşalmıştı. Kadınların bu vazifeleri üstlerine almasına ihtiyaç doğdu. İstiklâl savaşında, kadınlar, vatanın kurtarılmasında eş pay sahibi oldu. Köylüler cephaneye taşıdı, okumuş sınıflar yapabilecekleri muhtelif işleri üstlerine aldılar. Harbin sonunda, Atatürk, Türk kadınının tam vatandaşlık mertebesini kazandığına işaret edince, Cumhuriyet kanunları onlara bu hakkı bahşetti.

